

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN CİHAD İLAN ETMESİNİN DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ YANKILARI

Yusuf AYDIN*

ÖZ

Kasım 1914'te ilan edilen Cihad-ı Ekber'in ardından, Türk ve Alman ajanları, Çin'in Doğu Türkistan muhtar bölgesinde bir takım cihat faaliyetlerini tahrik ettilerse de Çin'in aldığı tedbirlerle önemli bir merhale kaydedilemedi. Çin Müslümanları [Dunganlar/Döngenler] cihadın ilanından habersizken Doğu Türkistan Müslümanları arasında münferit birkaç vaka dışında cihat faaliyetleri olmadı. Karışıklık çıkarmak amacıyla Afganistan üzerinden Doğu Türkistan'a giren Alman ajanı Hentig, yakalanıp sınır dışı edildi. Çinli lider Sun Yat Sen'in İngiltere hükümetine yazdığı mektupta Çin Müslümanlarının Osmanlı Sultanına bağlılıklarının endişe verici olduğu hususu mübalağalı olup kaale alınmadı. Uygur Türkleri arasında görülen son derece zayıf cihat faaliyetleri rahatlıkla bastırıldı. Osmanlı hükümetinin gönderdiği ajanların cihat faaliyetleri münferit hadiselerden öteye gidemedi ve sınırdışı edildi. Bu çalışmada 1. Dünya Harbinde Osmanlı cihadının Çin'deki ve Doğu Türkistan'daki yansımaları incelenmiştir. Çalışmanın çerçevesi 1914-1918 yıllarına münhasır olup Fransız arşiv ve peryodiklerine ve Türk kaynaklarına başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cihat, Çin, Doğu Türkistan, Dunganlar, Panislamizm.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Polis Akademisi, yusufaydin47@hotmail.com, (ORCID: 0000-0001-9667-9246).

THE REFLECTIONS OF THE OTTOMAN'S DECLARATION OF JIHAD IN THE FIRST WORLD WAR IN EASTERN TURKISTAN

ABSTRACT

Following the declaration of Jihad in November 1915, Turkish and German agents provoked a number of war activities in the East Turkistan local authority region of China. However, they could not make significant progress with the measures taken by China. The Chinese Muslims [called as Dungan] were unaware of the declaration of war, and there were no war activities among East Turkestan Muslims except for a few isolated cases. German agent Hentig, who entered East Turkistan via Afghanistan in order to cause confusion, was captured and deported. The letter written by the Chinese leader Sun Yat Sen to the British government stating that the Chinese Muslims' loyalty to the Ottoman Sultan was alarming, was considered as exaggeration and therefore disregarded. The extremely passive war activities among the Uyghur Turks were also easily suppressed. The war activities of the spies, sent by the Ottoman government, could not go beyond isolated incidents and they were expelled. In this paper, the reflections of the Ottoman war in the 1st World War in China and East Turkistan were examined. The framework of the study is exclusive to the years 1914-1918. Additionally, French archives and periodicals and Turkish sources have been used.

Key words: *China, Dungans, East Turkestan, Jihad, Panislamism.*

Extended Abstract

The Islamic army under the command of Kuteybe bin Muslim, who advanced to Fergana in 715, conquered the city of Kashgar in East Turkistan from China. This region has been a part of China since 629. During this process, it is seen that the Turks have become Chinese. However, this fad of Chineseization ended with Timur. The Chinese, who have been trying to enter East Turkistan since the 17th century, reentered Kashgar in 1759. From this date until 1864, East Turkestan Muslims will revolt 42 times and take back some important cities from China. After that, the famous Hocalar rebellion, which is a struggle for independence that will continue for 300 years, will start in East Turkistan.

Actually, the Chinese can be classified as a minority in East Turkistan and constitute only one tenth of the population. The Chinese who live here have always felt foreign.

Meanwhile, the Russians also continued to advance in the West Turkistan geography and entered East Turkistan, which was under Chinese rule. The Russians occupied Kouldja, the most important city of Cungarya,

in 1871. Thus, the Kashgar Khanate founded by Yakup Khan in 1866 came under Russian influence. This invasion sparked a violent reaction from China. Due to the Sino-Russian reconciliation, the Russians evacuated Jungaria, but Russian influence continued here.

The Caliph-Sultan Abdulaziz who lived in Istanbul was interested in East Turkestan Muslims. This situation was a necessity for the Ottoman caliphate policy. Pilgrims from Turkistan to Hejaz stopped by Istanbul first, stayed in Uzbek lodges there, greeted the Sultan who came out of the Friday prayer from afar and thought that their pilgrims would be appreciated. Until the 1910s, every year about 200 pilgrims from China went to Hajj via Istanbul. The Ottoman government also covered their and other pilgrims' travel expenses.

During the reign of Sultan Abdulaziz, Yakup Han wanted to take East Turkistan under Ottoman protection. For this purpose, he sent a delegation to Istanbul and with the treaty signed on July 4, 1873, and East Turkistan came under the auspices of the Ottoman Empire. Following this agreement, the Ottoman Empire sent officers, soldiers, weapons and ammunition to East Turkistan. However, in 1877, Yakup Khan died in a conflict and in 1881 Kashgar again came under Chinese rule. The soldiers and weapons sent by Istanbul could not achieve either. The Turkish and Islamic world were now in the grip of imperialism.

Abdülhamit II was interested in East Turkestan and Chinese Muslims, as he was interested in the whole Islamic world, as requirement of the caliphate policy. Abdülhamit II was sending religious men and politicians secretly to China in 1902 and 1905. He invited a Chinese Muslim, Van Kuan, to Istanbul and discussed the problems. Later, Hamidiye University was established in China, where the Ottoman flag was flown. An Ottoman consulate was established in China in 1908. After the Chinese revolution in 1911, the people of Ili region tried to form their own government in 1912, but they failed.

With the Jihad fatwa issued by the Ottoman government on 13 November 1914, about 30 thousand agents were sent to the entire Islamic world, including East Turkistan. The Unionists, who were at the head of the government, followed a pan-Islamic and pan-Turkist policy. This policy was to be organized by Teşkilat-ı Mahsusa. This policy was also supported by Germany. Emperor Wilhelm said that 300 million Muslims in the world are eternal friends. However the Germans were not sincere and benefited from the Turks to realize pangermanism.

The Unionists had sent agents to East Turkistan even before the war. However, these agents were severely prosecuted by the Chinese government and expelled. The Kyrgyz revolt which they started was brutally suppressed by the Russian General Kuropatkin. German agents who entered East Turkistan were also deported before they could take any significant action. Turks could not establish unity among themselves either.

The Chinese government was concerned about the Chinese Muslims (Dungans). In a message sent by former president Sun Yat Sen to British Prime Minister Lloyd George, he said he was afraid that the Ottoman sultan might incite Chinese Muslims to revolt, but this fear was unnecessary. Aforetime, the Ottoman state was unable to maintain its own internal order and was under the threat of disintegration. With the defeat of the Germans and their allies as a result of the war, it can be inferred that the Ottoman jihad resulted in a fiasco in East Turkistan, just like everywhere else.

Giriş

Arapçada Çin kuzeyi, Ma-Çin de güneyi tarif eder. Çin u Ma-Çin bütün Çin için kullanılır. Bu durumda Doğu Türkistan Ma-Çin sayılır. Çin Müslümanları, Çin’de müstakil bir kuvvet olup kendilerine has bir edebiyatları vardır.¹ Çin, Sadi’nin bir hikâyesinde küfrün müteradifi olarak anlatılır². *Taberi Tarihi*’ne göre 715’te Kuteybe bin Müslim Fergana’ya kadar ilerlemiş ve Doğu Türkistan’ın Kaşgar şehrini 629’dan beri ellerinde tutan Çin’den almıştı³. Çin hâkimiyetine giren Türkler, Çinlileşmiş ve onlara özenerek milliyetlerini kaybetmişler ve asimile olmuşlardı.⁴

¹ V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, (Yay. Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yay., Ankara, 2004, s. 67, 87-88. Barthold’un 1927’de İstanbul Üniversitesi’nde verdiği derslerden oluşan bir kitap.

² “Bir mürit pirine dedi ki: Birçok insanlar beni ziyarete geliyorlar. Gelip gitmelerinden zahmet çekiyorum, vakitlerimi kaybediyorum. Ne yapayım? dedi. Pir: -Gelenler eğer fakir ise onlara ödünç para ver, eğer zengin iseler onlardan borç para iste, bir daha gelmezler, dedi. [Eğer dilenci İslam askerinin önünde giden kılavuz olsa belki bizden bir şey ister diye kâfir Çin’e kadar kaçır.]”. Sadi, **Gülistan**, Çev. Kilisli Rifat, Ahmet Halid Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1956, s. 66.

³ Keith Hitchins, “Kaşgar”, **TDV İslam Ansiklopedisi (DİA şeklinde gösterilecektir)**, C. 25, Ankara, 2002, s. 7.; Kısa bir Doğu Türkistan tarihi için bkz. **Türklük Mücahidi İsa Yusuf**, (Haz.lar: Altan Deliorman, Abdülkadir Donuk, İsa Kocakaplan), İstanbul, 1991, s. 15 vd.; Çin’in İslam’la tanışması ve Çin-Arap münasebetleri hakkında bkz. Cemil Hee-Soo Lee, “Çin”, **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 324 vd.; İslam’ın Çin’e girişi hakkında bkz: Martin Hartmann, **Zur Geschichte des Islam in China**, Leipzig, 1921.

⁴ Nihat Sami Banarlı, bunu felaket olarak tanımlamaktadır. Bkz. **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, MEB Yayınları, 2001. Ancak Çinlileşme modası Timur’la birlikte yok olacaktır. Léon Cahun, **Introduction à l’Histoire de l’Asie Central, du Commencement**

Çinliler 17. yüzyılda Doğu Türkistan'ı ele geçirmeğe başlamışlar ve 1759'da da Kaşgar'ı işgal etmişlerdi. Bundan sonra 300 yıllık bir istiklal harbi başlayacaktır. Doğu Türkistan'da yaşayan ve İslam'a giren Çinliler (Dunganlar veya Döngenler) oldu.⁵

Rusya, Türkistan'ı ele geçirdikten sonra İli nehri boyunca ilerlemeğe devam edip 1871'de Cungarya'daki Kulca'yı işgal edince Çin tepki gösterdi. 1866'da Yakup Han tarafından kurulan Kaşgar Hanlığı böylece Rus nüfuzuna girdi. Kulca uzlaşması gereği Ruslar Cungarya'yı boşalttıysa da Rus nüfuzu devam etti.⁶ Doğu Türkistan'da (Çinliler, bu ismi Sinkiang⁷ olarak değiştirdi) Çinliler, oldukça küçük bir azınlık halinde olup nüfusun onda birini teşkil ederler ve daha çok Türko-Mongol ahalinin meskûn olduğu vahalarda yaşarlar. Burada yaşayan Çinliler hep kendilerini yabancı hissetmişlerdir. T'ang devrinin bir halk şiirinde Sinkiang'daki (Sincan) askerî garnizonda bulunan bir askerın şikâyet ve yakınmaları işlenmektedir.⁸ Edouard Blanc, Rusların Doğu Türkistan'a girmelerini, Kulca ve Kaşgar'ı Çin'e devretmesi hakkında şu bilgileri verir:

“İli nehrinin yukarı kısmını teşkil eden ve Orta Asya'nın en zengin mıntukası olan bu eyalet, Ruslar tarafından tedricen ve kansasız fethedildi. Doğu Kırgız ülkesi de aynı şekilde fethedilmişti. Bu eyalet sureta Çin'e bağlı görünüyordu, ama burada idare çok sayıda mahallî şefler arasında bölünmüştü ve Rus hâkimiyetine direnişsiz geçti. Viernoie eyaletine fitne ve nifak sokmak için gönderilen Kazaklar, önce küçük müşteri guruplarını, ardından da erzak

â 1405, Paris, 1896.; Ayrıca bkz. Jean Dietz, “Le Pantouranisme et l'Histoire”, *L'Asie Française*, no: 174, Octobre 1918-Janvier 1919, s. 153.; Benzer bir asimilasyon Galya'da da (bugünkü Fransa, ama daha geniş bir coğrafya) olmuştu. Korkusuz bir kavim olan Galyalıların kumandanı Vercingetorix, Roma kumandanı Sezar tarafından M.Ö. 52'de kesin bir mağlubiyete uğratıldı. Galya'ya giren Romalılar buradan çıkmadılar, her tarafta koloni kurdular ve 500 yıldan fazla bir zaman burada kaldılar. Hayata geçen *Pax Romana* ile Galya'da düzen kurulduktan sonra Galyalılar, Romalıları taklide, onlar gibi yaşamağa, ve giyinmeğe başladılar, Roma mimarisi tarzında evler inşa ettiler, kendi dillerini unutup Latince konuştular. Artık Galyalıların en büyük arzusu Roma vatandaşı olmaktı. Bundan sonra asimile olmuş *Gallo-Romen* bir nesil ortaya çıktı. P. Bernard-F. Redan, *Histoire de la France*, Paris, 1945, s. 8-10, 18.

⁵ Geniş bilgi: “Kaşgar”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara, 1974, s. 384-389; İmam-i Rabbani'nin (1564-1624) kurduğu ve Nakşî tarikatının bir kolu olan Müceddidilik, İslam aleminin çeşitli coğrafyalarında olduğu gibi Çin Müslümanları arasında da yaygındı. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK, Yay., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 353.

⁷ Çince yeni kazanılmış ülke demektir.

⁸ Roger Lévy, *La Révolte de l'Asie*, P.U.F., Paris, Que Sais-Je?, 1965, s. 8, 46. Lévy'nin verdiği bilgilerin kaynağı: P. Demiéville, *Anthologie de la Poésie Chinoise*, Paris, Gallimard, 1962.

depolarını nezaret altına almak için küçük posta guruplarını teşkil ettiler. Sonra da hakiki manada garnizonlar kurdular. Seneler sonra da Tanrı Dağlarının kuzeyindeki tüm ülkeler tamamen Rus hâkimiyetine girdi. Çinliler buraları Tian-Chan-pe-lou olarak adlandırıyordu. Ancak birtakım idarî endişeler ve iç çekişmeler sebebiyle Rus hükümeti, kıymeti çok geç anlaşılan Kulca'yı Çin'e iade etti. Münazaa mevzuu olan bu bölge dolambaçlı yollardan yapılan teşebbüsler neticesinde, Çin'in kararlılığı ile işler sonuçlandı, zira Çin, Türkistan üzerinde son derece hassastı ve Kulca'yı Çin (Doğu)Türkistan'ına bağladı, Kaşgar'ı da Çin (Doğu)Türkistan'ına raptederek hâkimiyetini takviye etti. Birkaç yıllık Rus idaresinden sonra, Pamir'den Mançurya'ya kadar olan dağlık ve sarp hudutlar tahliye edildi ve buralar Çin'e bırakıldı.”⁹

Hatırlatalım ki Kulca, Cungarya'nın (Kuzey-Batı Çin, Sincan'ın (Doğu Türkistan) kuzeyi) en önemli şehirlerinden biridir.

1757'de Doğu Türkistan Çin işgaline uğramış ve 1864'e kadar Müslümanların çıkardığı 42 isyana rağmen Çin işgali devam etmiştir. 1864'te Çin'de merkezi otoritenin zayıflamasıyla Doğu Türkistan'ın önemli şehirleri Çin'in işgalinden kurtarılmıştı¹⁰. Bundan sonra sürekli “Hoca İsyancıları” başladı. Bunun sebebi Kaşgar'ın teokratik bir devlet oluşundandır. Bölgenin idaresini ele alan Yakup Han da bir “Hoca” idi.¹¹

Osmanlıların, hilâfet politikası gereği, Doğu Türkistan'la ilgilendiklerini görüyoruz. Yakup Bey'in 1869-1877 döneminde hâlifepadişahla olan ilişkilerini anlayabilmek için İstanbul'un Orta Asya (Türkistan) ile olan geleneksel bağlarını kısaca bilmek lazım. Osmanlı Devleti, 16 yüzyılda Buhara, Hive, Hokand ve Kaşgar'la yakın kültürel ve tarihi bağlar kurmuştu. Mekke'ye giden veya Mekke'den gelen Orta Asyalı (Türkistanlı) hacıların temel durak yeri İstanbul'du ve burada bir yıl veya daha fazla kalırdı. Aslında İstanbul'a gelmeden hac eksik sayılırdı. Sultan Ahmet ve bilhassa Üsküdar'daki üç Özbek tekkesi hem barınaktı hem de

⁹ Edouard Blanc, “Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe”, *Revue des Deux Mondes*, (Bundan sonra **RDM**), t. CXXVII, 1895, s. 172 vd. Rus Türkistanı (Batı Türkistan) hakkında teferruat için bkz. Edouard Blanc, **a.g.e.**, s. 153-186.

¹⁰ Çağatay Gönder, “Kaşgar Emirliğinin Türkiye'ye Tabiiyeti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2016/2, Cilt: 15, sayı: 30, s. 6.

¹¹ Baymirza Hayit, **Türkistan: Rusya ile Çin Arasında**, s. 307 vd.; 1606'da Çağatay Hanedanına mensup Emir İsmail'in Kaşgar'a hâkim oluşuyla birlikte Afak Hoca halk üzerinde büyük nüfuz kazandı ve 1678'de Kaşgar emiri oldu. Bu tarihten itibaren 19. yy.a kadar süren **Hocalar** devri başladı. Keith Hitchins, “Kaşgar”, *DİA*, C. 25, Ankara, 2002, s. 8.; İsyanlarda 13 *Hoca*'nın adı geçer, Hocaların başlattığı 17 isyan hakkında Bkz. İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, s. 122 vd.: Yakup Han hakkında ayrıca bkz. **Türklük Mücahidi İsa Yusuf**, s. 21-22.

istihdam sağlıyordu. Mesela 1809-1826 yılları arasında Üsküdar'daki tekkeye 254 kişi resmen konuk olmuştu. Ayrıca İstanbul, Erzurum, Konya gibi şehirlere de kalıcı olarak yerleşen Orta Asyalılar da vardı. Tarsus'ta ve başka yerlerde de Özbek tekkeleri vardı. Orta Asyalı yöneticiler, bu tekkeleri sıklıkla kullandılar. Mesela sürgünde bulunan Abdülmelik Han Mekke dönüşünde İstanbul'a geldi. Padişah ve vezirle görüşüp Buhara hakkında bir rapor verdi. Dikkati çeken Buhara, Kaşgar ve Özbek şeyhlerinin Orta Asyalı Müslümanların sözcüsü olmalarıdır. Bunlar, tekkede kalanlarla yakın ilişkiydi ve ulemadan olduklarından halkla da iç içeydiler.¹²

1857 Hindistan Sipahi isyanı sırasında Osmanlı sultanı Abdülmecid'in ve Halife'nin Hint Müslümanlarına "İngilizlere itaatkâr olun" mesajını vermişler, karşılığında da muhtemelen İngilizler de Yakup Han'ı tanımışlardı.¹³

Sultan Abdülaziz devrinde *Hoca Töre* olarak da adlandırılan Yakup Han, Doğu Türkistan'ı Türkiye'nin nüfuzuna sokmak istiyordu. Bu maksatla gönderdiği misyonun başındaki Ali Bey doğruca Özbek tekkelerinden birine gitti. Neredeyse hiç beklemeden padişah'tan randevu aldı. Yakup Bey, padişaha gönderdiği Farsça mektubunda hilâfet makamına bağlanmaya hazır olduğunu yazıyordu. Halife, Kaşgar'a gönüllü giden Harbiye mezunu ve ayrı sınıflardan dört subaylık bir misyon, ayrıca 6 büyük Krupp topu, bin eski ve iki bin yeni tüfek ve barut yapımı için gerekli malzemeyi gönderdi. Ayrıca kendilerine Murat Bey kumandasındaki diğer dört yedek subay refakat ediyordu.¹⁴

Gelen Doğu Türkistan heyeti, Osmanlı Devleti ile 4 Temmuz 1873'te Türkiye'nin himayesinde olduğuna dair bir antlaşma imzaladı. Yakup Han'ın 1877'de bir çarpışmada ölümünden sonra 1881'de Çin bir kere daha Kaşgar'a girdi. İstanbul'un gönderdiği bir Türk subay marifetiyle Kaşgar geri alınmaya çalışıldıysa da başarısız oldu.¹⁵ Bu sıralarda Doğu Türkistan

¹² Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, Çev. Hakan Gür, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 158-159.

¹³ İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 10. Mehmet Saray, Rusların güneye sarkmaları ve Hindistan'ın tehdit altına girmesi dolayısıyla tampon devlet vazifesini gören Doğu Türkistan'ı İngilizlerin resmen tanıdıklarını ve sefaret açtıklarını yazar. Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 174 vd.

¹⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 160 vd.; Alptekin, Mısır Hidivi İsmail Pşa'nın da bir heyetle birlikte bir miktar top ve tüfek gönderdiğini yazar. İsa Yusuf Alptekin, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵ "Kaşgar", *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara, 1974, s. 388; Geniş bilgi: Ahmet Rıza Bekin, "Yakup Bey'in Doğu Türkistan'ı Egemenliği Altına Alması", *AÜDTCF Doğu Dilleri*, C. II. Sayı: 2. Ankara, 1971; Ahmet Rıza Bekin, "Yakup Bey zamanında Doğu Türkistan'ın Dış İlişkileri", *AÜDTCF Doğu Dilleri*, C. II. Sayı: 1. Ankara, 1971; Ahmet

Müslümanları bağımsızlık yolunda mücadele verirken Osmanlı Devleti ve tüm İslam dünyası hemen tamamen emperyalizmin kısılcasına giriyordu.

II. Abdülhamid, hilafet politikası gereği Çin Müslümanları ile de yakından ilgileniyordu; O'nun Çin'e olan ilgisi, Çin'de yabancılara karşı başlayan bir isyanla daha da belirmişti. 1842'de Nankin Antlaşması ile sömürgeci devletler Çin'i nüfuz alanlarına ayırmaları ve kapitülasyonlar ve imtiyazlarla sömürmeleri üzerine Çin'de yabancı düşmanlığı gelişmişti.¹⁶ Bunun sonucu olarak 1899'da Çin'de "Haklı Yumruklar" adlı bir teşkilat kuruldu ve Alman sefiri dâhil yabancılara karşı komplolar düzenlendi.¹⁷ 1900'de Çin'deki isyancılara Çin Müslümanları da katılınca, imparator Halife-Sultan Abdülhamid'e müracaat etti. O da, Enver Paşa başkanlığında bir heyet vasıtasıyla Çin Müslümanlarını emperyalist devletlere karşı sükûnete davet etti, isyana katılmayan Müslümanlar da halife adına tebrik edildi¹⁸. Bu teşebbüs Sultan'ın panislamist politikası gereğiydi.

Daha sonra II. Abdülhamid, 1902'de bir din adamını ve 1905'te de bir devlet memurunu gizlice Çin'e gönderdikten sonra¹⁹ 1906'da da, Çin Müslümanlarından Vang Kuan'ı İstanbul'a çağırıp Çin Müslümanlarının sorunlarını görüştü ve Çin'e iki âlim gönderdi. Bunlar da ilmî ve kültürel faaliyetler neticesinde Hamidiye Üniversitesini kurdular, kapısında Türk

---

Rıza Bekin, "Yakup Bey'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4. Ankara, 1981; Ahmet Rıza Bekin, "Sultan Abdülhamid'e Sunulan Doğu Türkistan ile İlgili Bir Rapor", **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4, Ankara, 1983.; Osmanlı Devleti-Kaşgar Hanlığı arasında münasebetler ve Kaşgar Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne tabi olması ve yapılan yardımlar hakkında bkz. Çağatay Gönder, **a.g.m.**, s. 8- 15.

¹⁶ Çin'deki kapitülasyonlar hakkında geniş bilgi: "Imtiyazat", **Encyclopédie de l'Islam**, t. III, Pays-Bas, 1971, s. 1207 vd.; Ayrıca bkz. Yusuf, Aydın, "1. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri", **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C.16, sayı: 32, 2020.

¹⁷ Hee Soo Lee, **İslam-Türk Kültürünün Uzak-Doğu'ya yayılması**, Ankara, 1988, s. 189.

¹⁸ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981, s. 45.; Geniş bilgi: Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s. 379 vd.; Azmi Özcan, **Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 90.; İhsan Süreyya Sırma, **Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, 1985, s. 59-82; "Enver Paşa, Polonya asıllı ve asıl adı Constantin Borzecki olan ve sonraları Müslüman olan Mustafa Celaleddin Paşa'nın oğludur. Enver, Sultanın muteber şahsiyetlerinden biri olup daha Türk-Yunan harbinde Sultan tarafından gizli heyetlerde görevlendirilmişti. Tahsilini Fransa'da Chaptal lisesinde yaptığı için çok rahat Fransızca konuşurdu. Paris'te askeri ataşelik yaptı. **Harbiye nazırı Enver Paşa ile bir alakası yoktur. Kendisi Çin'e giden heyetin başında mirliva rütbesindeyken, diğer Enver henüz yüzbaşıydı**". Hee-Soo Lee, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak-Doğu'ya Yayılması**, TDV Yay., Ankara, 1988, s. 190.

¹⁹ Hee Soo Lee, "Ülkede İslamiyet", **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 327.;

bayrağı dalgalanıyordu.²⁰ Abdülhamid-Wilhelm yakınlaşmasının Çin'de Türk diplomasisinin ilerlemesine vesile oldu. 1908'de Çin'de bir Osmanlı konsolosluğunun açılmasını reddeden Çin, Alman diplomasisinin araya girmesiyle bu teklif kabul edildi. Bu Çin Müslümanlarına bir mesaj idi. Çin'de Osmanlıların korunması daha önce resmen Fransa'nın elindeydi. Bu değişim Osmanlı-Alman ilişkilerini daha da ilerletti.²¹ Panislamist politika gereği II. Abdülhamid Çin'de ve başka yerlerde konsoloshaneler açıyordu. Cava örneğinde olduğu gibi bazı konsoloshaneler propagandada oldukça faal idi.²²

Doğu Türkistan, Çin'in işgal bölgeleri arasında en geri kalmış olanı idi. Hayat, din adamları, tüccarlar ve toprak sahiplerinin inisiyatifi ile sürerdi. 1911'de bir ihtilal oldu. İli bölgesi halkı kendi hükümetini (1912) kurmaya teşebbüs etti. Hami'de (Kumul) Müslümanlar isyan etti, ama Yenıs'de ihtilal başarısız kaldı. Ruslar halkını korumak bahanesiyle Urumçi'ye 1912'de girdi. Yeni vali, Türklere kendilerini idare hakkı vermek suretiyle ancak Rus nüfuzunu düşürebildi ve Hami (Kumul) isyanı müzakerelerle çözülebildi.²³

9 KS 1296/1880 tarihli *Basiret* gazetesine göre Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanların nüfusu 33 milyonken, Çin'de 20 milyon Müslüman vardı.²⁴ Bu da o günkü şartlarda Çin Müslümanlarının iyi bir nüfusa sahip olduğunu gösterir. 1910'lara kadar her yıl 200 kadar Çinli Hac'a giderdi. Hac vesilesiyle İstanbul'a gelen Çinli Müslümanlara Halife adına yakınlık gösterilmiştir. 25 Aralık 1906'da Pekin müftüsü Abdürrahman Efendi'ye yol harçlıkları verilmiştir.²⁵ Hac ziyareti dönüşlerinde Hilafet merkezini ziyaret maksadıyla İstanbul'a gelen Çinli hacıların memleketlerine dönebilmeleri için yol masraflarının karşılandığı BOA vesikalarından anlaşılmaktadır.²⁶ Batum'a sevk olunacak Çin ve Buhara hacıların Kefe'de karantinaya tabi tutulacağından gereken masrafların da tesviyesini Osmanlı hükümeti yapıyordu.²⁷

²⁰ Hee-Soo Lee, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak-Doğu'ya Yayılması**, s. 203 vd. Bu üniversite hakkında bkz: İhsan Süreyya Sırma, "Pekin Hamidiye Üniversitesi", **İslami İlimler Fakültesi, Tayyib Okçu Armağanı**, Ankara, 1978, s. 159-170.; Ayrıca bkz. İhsan Süreyya Sırma, **Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat**, İstanbul, 2008.

²¹ Landau, **Panislam**, s. 65-68

²² Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, İstanbul, 1974, s. 162.

²³ Hayit, **a.g.e.**, s. 307-308.

²⁴ Önder, **a.g.m.**, s. 16.; İsa Yusuf Alptekin'e göre 19. yy. başlarında Dunganların nüfusu 100.000 idi. **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. B., İstanbul, 1992, s. 55.

²⁵ Hee-Soo Lee, "Çin-Ülkede İslamiyet", **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 327.; Eraslan, **a.g.e.**, s. 384.

²⁶ **BOA**. DH. MUİ. Dosya no: 93, Gömlek no: 43, 06 Ca 1338.

²⁷ **BOA**. Maliye: 72767.; **BOA**. BEO. DOSYA NO: 971, Gömlek no: 72767, 29 M 1315.

İttihatçılar ve Doğu Türkistan'da Cihat

Gizli bir antlaşmayla Almanya saflarında harbe giren İttihatçı Osmanlı hükümeti, 11 Kasım 1914'te panislamik bir mahiyet taşıyan Padişah'ın *Harp Beyannamesi*'ni yayınladı.²⁸ Bunda 300 milyonluk dünya Müslümanları cihada çağırıyordu. Aynı gün yayınlanan Başkumandanlık Beyannamesi de aynı mahiyetteydi ve tüm dünya Müslümanları "Cihad-ı Ekber"e davet ediliyordu.²⁹ Ardından da Osmanlı Hükümeti, 13 Kasım 1914'te Cihad-ı Ekber fetvasını verdi, bir gün sonra ilan etti, iki gün sonra da 15 Kasım'da Osmanlı basınında yayınlandı.³⁰ Bu da Osmanlıların ilan ettiği son cihat beyannamesi oldu. Bir hafta sonra da (21 Kasım) Meşihat makamı (Meclis-i Âlî-i İlmî) tarafından yayınlanan bir beyanname ile de Cihad-ı Ekber İslamî bir edebiyatla desteklendi. Kur'an'dan bolca alıntılarının olduğu bu beyanname Cihad-ı Ekber ile mahiyette olup daha geniş ve tafsilatlıdır.³¹

İttihatçıların programında pantürkist ve panislamist idealler vardı ve bunu da harbin sonuna kadar faal olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın özel eğitimli ajanları ile gerçekleştirmeğe çalışıyorlardı. Bu teşkilatın en büyük propaganda malzemeleri, yukarıda zikredilen fetva ve beyannameler idi. Bu teşkilatın ajanları, harbin sonuna kadar gönüllü asker toplamak, İttihad-ı İslam (Panislamizm) adına isyanlar çıkarmak ve ideolojik faaliyetlerde bulunmakla vazifelidiler.³²

İttihatçı Osmanlı hükümetinin tatbik ettiği harp siyaseti, Panturanizm ile Panislamizm'in ayrı coğrafyalarda ayrı ayrı tatbiki şeklindeydi ve II.

²⁸ MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "Manifeste de S. M. I. Le Sultan", **La Turquie**, 13 Novembre 1914.

²⁹ MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "Manifeste du Vice-Généralissime", **La Turquie**, 13 Novembre 1914.

³⁰ Cihat ilanı ve iç ve dış yankıları hakkında teferruat: Yusuf Aydın, **Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta Doğu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Danışman: Prof. Dr. Hakan Uzun, Ankara, 2015, s. 91-179.

³¹ MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "La guerre sainte", **Le Moniteur Oriental**, 22 Novembre 1914.; MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "Proclamation du Grand Conseil des Ulémas", **La Turquie**, 26 Novembre 1914.

³² Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. Tansel Demirel, 3. Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 63.; Bu teşkilat hakkında ayrıca bkz. Arif Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, Arba Yayınlar, İstanbul, 1997.; Eşref Kuşçubaşı, **Hayber'de Türk Cengi: Teşkilat-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları**, Yay. haz. Philip H. Stoddard-H. Basri Danışman Arba yayınları, İstanbul, 1997.; Teşkilat-ı Mahsusa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Yücel Yiğit, "The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I", **Middle East Critique**, Vol. 23, 2014, s. 157-174; Yücel Yiğit, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Anatomisi", **Güvenlik Çalışmaları Dergisi**, C. 17, S. 1, Ankara, 2015, s. 69-89.

Abdülhamid'in tatbik ettiği Panislamizmden hayli farklıydı: Aradaki farka pek bakmaksızın Hindistan³³ ve İran'da Panislamizm tatbik edilirken Osmanlı Devleti'nde ve Orta Asya'da Pantürkizm tatbik ediliyordu ama daha çok Pantürkizm ağırlıklı bir Panislamizm şeklindeydi. Bu çift başlı politika harp müddetince şiddetle tenkit ediliyordu. Landau'a göre ise İttihatçılar, üç başlı siyaset güdüyorlardı: İç siyasette Osmanlıcılık, dış Türklerle münasebetlerde Turancılık, Araplar ve uzak Müslümanlar arasında Panislamizm yani İttihad-ı İslam.³⁴ Bu büyük harp sırasında Ziya Gökalp da 8 Ağustos 1914 tarihli *Tanin* gazetesinde çıkan şiirinde “*Düşmanın ülkesi viran olacak / Türkiye büyüüp Turan olacak*” diyor ve İttihatçıları Panturanizme teşvik ediyordu.

Osmanlı Hükümeti'nin, Panislam ve cihat propagandası için Kasım 1914'ten itibaren İstanbul'dan her tarafa, tüm İslam âlemine gönderdiği ajanların sayısı 30 bin kadardı.³⁵ Cihadın organizasyonu işi Teşkilat-ı Mahsusa'ya aitti ve programının Orta Asya kısmı hemen tatbik edilmedi. Balkan harbinden sonra Türkistan ve Hindistan'a³⁶ ağırlık verildi. Daha harp başlamadan en yakın Osmanlı elçiliklerine (mesela Tiflis) ajanlar gönderildi. Bu maksatla bazı ajanlar Hindistan'a ve Doğu Türkistan'a ve oradan da Buhara'ya daha harp başlamadan gitmişlerdi.³⁷

Fransız Hariciyesinin son derece ciddi ve 6 ayda bir çıkan *L'Asie Française* dergisi, İttihatçıların hedefinde içerde Türk milliyetçiliğini güçlendirmek, haricte de dış Türkleri Osmanlı devletine bağlamak olduğunu ve bu iki temel hedefe kilitlendiklerini yazıyordu.³⁸ Bu durumda Doğu Türkistan bu hedefin içerisindeydi. Panturanist Türk edibi Ömer Seyfettin'in *Kaşgar* adlı şiiri Kaşgar fatihi Satuk Buğra Han'ı ve Doğu Türkistan mefkûresini hatırlatır.³⁹ Enver Paşa'nın amcası, Kafkasya'da kurulan İslam

³³ Bu hususta geniş bilgi için bkz: Yusuf Aydın, “I. Dünya Savaşında Hindistan'da Türk-Alman Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 83, Ankara, 2016.

³⁴ İttihatçıların Pantürkist ve Panislamist siyasetleri hakkında bkz. Aydın, *a.g.t.*, s. 77 vd.

³⁵ *SHAT*, 7 N 2103, EMA, Ministère des Aff. Etr. au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 Décembre 1914.

³⁶ Hindistan'da Osmanlı cihadı hakkında bkz. Yusuf Aydın, “I. Dünya Savaşında Hindistan'da Türk-Alman Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, sayı: 83, Ankara, 2016, s. 689-716.

³⁷ Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi: Teşkilât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları*, Yay. Haz. Philip H. Stoddard-H. Basri Danışman Arba yayınları, İstanbul, 1997, s. 226-228.

³⁸ *L'Asie Française*, no: 171, Octobre-Décembre 1917, s. 176.

³⁹ Ömer Seyfeddin, “Kaşgar”, *Tanin*, No: 2401, 24 Ağustos 1915, s. 3/4. (...) Henüz altun kandilleri sönmeyen/Mabedlerin kapusunda bekliyor/Bizi hala *Kodanko*'nun ümidi/Bu virane bir zamanlar ne idi.../Yâdı şimdi tarihlerde inliyor/Ey Buğra Han! Ruhun mudur inleyen? (...). Şiirin tamamı için buraya bakınız. Kaşgar'da hüküm süren ilk Müslüman Türk hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır.

Ordusu kumandanı Halil Paşa [Kut] da hatıralarında “Çin’den Türkiye’ye kadar olan coğrafyanın tamamı Türk’tür ve daha sonra bu coğrafyadaki Kafkasya ve Doğu ve Batı Türkistan’daki Türkler birleşerek Türkiye’ye iltihak edecekler” diyordu.⁴⁰

René Pinon, İttihatçıların büyük harpteki politikasından bahsederken Panturanizmin Çin hudutlarına kadar yayılmasını şu şekilde izah eder:

“...Türk imparatorluğu, yeni bir Müslüman devletler gurubunu tesis edecek ve geniş bir Turanî federasyonla Tuna kıyılarından Orta Asya bozkırlarına, Nil kıyılarından Ganj kıyılarına kadar yayılan mesahanın merkezi olacaktı. (...)” Pinon, Panturan idealinin bir Alman oyunundan başka bir şey olmadığını da şu sözlerle açıklar : “Bolşevik ihtilalinden ve Rusya’nın çöküşünden sonra, Panturanizm hayalleri canlanmaya başladı. Artık Karadeniz bir Türk-Alman gölüydü. Almanların Ukrayna ile Brest Litovsk ve Romanya ile Bükreş antlaşmaları Almanların niyetini açıkça sergiliyordu: Odesa veya Köstence’den başlayıp Tatarların da yardımıyla Batum’a kadar uzanan ve Bakü, Hazar Denizi mıntıkası ve Türkistan’ın Hive, Buhara, Semerkand gibi tüm büyük şehirlerinin ve İran, Afganistan ve Hindistan dahil, 66 milyon Müslümanın İngiltere’nin tebaası veya mahmisi olduğu deniz ve kara yolu hakimiyeti...⁴¹

Almanlar bu hayalin peşindeydi.

Ancak bu şekilde düşünülen panturanizm, Türklerin faaliyet mesahasının çok ötesine taşıyordu. Aslında bu mefkûre Alman harp siyasetinin bir aracından başka bir şey değildi. Türk ırkı, Alman merkezî Avrupasının Orta Asya’ya ve Çin’e bağlanan devasa köprünün ayağından başka bir işlevi olmayacaktı; böylece bu hatta Almanların ticarî üstünlüğü kurulacak ve İngiliz nüfûzu ve hakimiyeti silinecekti. Esasen, panturanizm kisvesi altında muzaffer olacak olan sadece Pangermanizm olacaktı.⁴² Kayser, 1898’de II. Abdülhamid’i ikinci defa ziyaret etmiş ve 8 Kasım 1898’de Selahattin Eyyubi’nin merkadi üzerinde, “300 milyon Müslümanın ebedi dostu olduğunu” ilan etmişti.⁴³ Ayrıca Almanlar İttihatçılara Turanî coğrafyayı hediye edeceğini vaad ediyor ve bunu panislamist politikayla

⁴⁰ Halil Paşa, **İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972, s. 343.

⁴¹ René Pinon, “La liquidation de l’Empire Ottoman”, **RDM**, t. LIII, 1919, s. 141.

⁴² René Pinon, **a.g.m.**, t. LIII, 1919, s. 142.

⁴³ **SHAT**, 7 N 723, le 13 février 1917. “Le mouvement panislamique”. Kayser’in ilk ziyareti 1889, 3^{cu} ve son ziyareti de 1917’de oldu. Aydın, **a.g.f.**, s. 75.

destekliyordu. Ernest Joeek gibi şarkiyatçılar da İttihatçıları Pantürkizme teşvik ediyorlardı.⁴⁴

Aslında daha harpten evvel, 1910 yılı sonunda, İttihat ve Terakki Komitesi tarafından özel pasaport ve bol parayla bir gurup ajan Pantürk ve Panislam propagandası için Erzurum ve Bayezit üzerinden Tebriz'e, buradan da Türkistan'a, Hindistan'a ve Afganistan'a giderken, diğer bir gurup da Çin Türkistan'ına gönderilmişlerdi.⁴⁵ Türk Ocağı kurulduktan sonra Pantürkist faaliyetler alabildiğine hızlanmış ve bu Ocak tarafından, Türklerin yaşadığı ülkeleri gösteren bir *Irk Haritası* dağıtılmıştı.⁴⁶

Enver Paşa, Harbiye nazırı olduğu Ocak 1914'ten itibaren Türkistan faaliyetlerine hız verdi, Türkler ve diğer Müslümanlar arasına çok sayıda ajan gönderildi; buna Doğu Türkistan da dâhildi.⁴⁷ Cihadın ilanından itibaren Kafkaslardaki Rus tasallutuna karşı mücadele verilmiş ve bunun için hudut boylarında gönüllü piyade birlikleri bulundurulmuştu. Bilhassa harbin sonlarına doğru Orta Asya'daki Türk ilhamlı fakat Alman güdümlü propaganda faaliyetleri yoğunlaştı. 1917'de Teşkilat-ı Mahsusa ajanları bir taraftan Kafkasya'da para ve teçhizat transferleri ile meşgulken bir taraftan da Buhara ve çevresinde Pantürkist duyguları tahrik etmeğe çalışıyorlardı. Yine bu yıl zarfında bu yöndeki propaganda faaliyetleri Çin sınırlarına varıncaya kadar Rusya'nın en ileri kısımlarına kadar sürdürülüyor ve Çin Türkistan'ında Osmanlı Devleti'nin desteklenmesi hususunda çalışmalar yapıyordu.⁴⁸ Büyük harp ihtimali belirince Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarını tüm İslam ve Türk coğrafyalarına göndermişti. Bu maksatla daha harp patlamadan beş ajanını Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a gönderdi. Bunlar: Selim Sami Sencer (Kuşçubaşı), Hüseyin Emrullah Bey (Barkan), Hüseyin Bey, İbrahim Bey (Haklıer) ve Adil Hikmet Bey'dir. Bu beş kişi Türkistan isyanının bir safhası olan Kırgız isyanının başlamasında

⁴⁴ Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 79.

⁴⁵ Jacob M. Landau, **a.g.e.**, s. 75-76.

⁴⁶ Erol Köroğlu, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 138. Bu hususta o zaman Darülmüallimîn talebesi olan Aydemir, **Suyu Arayan Adam**'da şunları söyler: "Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna, Meriç havzalarının üzerine koyardık diğer elimiz de Kırım'ı, Kafkasya'yı, Başkırdistan'ı, Türkistan'ı sıralayarak Altaylara, Çungarya'ya, Altındağ'a uzatırdık. Buraları hep biz kurtaracaktık. (..) Gözümüz dünyanın öbür ucunda, tâ Çin sınırlarındaydı (...)" nakleden, Köroğlu, aynı yer.

⁴⁷ Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 18.

⁴⁸ Metin Hülâgü, **Pan-İslamist Faaliyetler**, Boğaziçi yayınları, Bayrak Matbaası, İstanbul, 1994, s. 190.

etkili olacaklardır.⁴⁹ Uzakdoğu'ya hâkim olan İngilizler, Doğu Türkistan'daki Panislamist faaliyetlere karşı teyakkuzdaydı. Çin'in batı bölgelerindeki çok sayıda Türk ve Alman ajanının varlığı İngilizleri Çin ve Rusya nezdinde harekete geçirdi; Fergana'daki ajanların tecrit edilememesi halinde Doğu Türkistan Müslümanları tahrik edilebileceklerdi. İngiltere'nin Pekin temsilcisi, Çinli muhatabına yazdığı mektupta, Türk ajanların tehlikeli propagandasından bahsediyordu; tedbir alınmadığı takdirde Çin ile Müslümanlar arasında çarpışmalar olabilecekti. İngilizler bu ikazları yaparken dört Türk ajan Kaşgar'a gelmişti ve üzerlerinde *Sultan* ve *Almanya* yazılı ve üzerinde hilal arması olan bir bayrak vardı. Bunlar, bölgede Halife-Sultan'a itaat etmeleri hakkında propaganda yapıyorlardı.⁵⁰

Daha harp başlamadan Talat Paşa, 16 Şubat 1914'te 25 yaşındaki Rodoslu ateşli İttihatçı Habibzade Ahmet Kemal [İlku] Bey'i Kaşgar'a göndermişti. O da, burada bir Öğretmen Okulu açarak çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Habibzade daha sonra tutuklandı ve hapse atıldı.⁵¹ Bu beş ajan, Hindistan'da Hint İstiklal Komitesi'nin yardımcılarıyla Doğu Türkistan'a, Kaşgar'a gitmişlerdi. 27 Nisan 1915'te Çin hükümeti tarafından yakalanırlarsa da Alman sefirinin aracılığıyla idamdan kurtulup Kırgızistan'a gidecekler ve burada Kırgız isyanını ateşleyeceklerse de bu isyan Rus Generali Kuropatkin tarafından sert bir şekilde bastırılacaktır.⁵² Habibzade'nin hatıraları bize Doğu Türkistan'da Müslümanların durumu, medreseleri ve programları vs. hakkında malumat verir:

“O yıllarda Kaşgar'da, her birinde asgari 220 talebesi olan, fakat muntazam bir programı olmayan 15 medrese vardı, haliyle talebeler de derslerden layığıyla istifade edemiyordu. Eğer zeki Kaşgar çocukları modern eğitimle fen ve sanat terbiyesi alsalar çok terakki ederlerdi. 20 yıl medreselerde dirsek çürütüp hala isimlerini

⁴⁹ Adil Hikmet Bey, **a.g.e.**, arka kapak yazısından.

⁵⁰ Ali Merthan Dünder, **Panislamizmden Büyük Asyacılığa**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 103.

⁵¹ Adil Hikmet Bey, **a.g.e.**, s. 18.; Ahmed Kemal Bey'e göre 1913'te Kaşgar'da 115 medrese ve her birinde 200'den fazla talebe tahsil yapıyordu. Ahmed Kemal Bey'den başka 1912-1918 yılları arasında Konyalı İsmail Hakkı Efendi de eğitimci olarak Kaşgar'da bulunuyordu. İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. B., İstanbul, 1992, s. 59, 64.

⁵² Eğer bu beş Teşkilât-ı Mahsusacı Türk Alman ajanları Wassmuss ve diğer ajanlarla iş birliği halinde olsalardı muhtemelen isyan çok daha şiddetli olurdu. Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1995, s. 234 vd.

yazamayan medreseliler vardı. Kaşgar'da 200'den fazla mektep-medrese Vakıf gelirleriyle idare ediliyordu.”⁵³

Habibzade'nin anlattıklarına göre, 1914'te modern bir programla parasız yatılı bir Dar-ül Muallimin-i İttihad (Öğretmen Okulu) kurulmuş, ateşli dualarla eşraf huzurunda açılmıştı. Fakat bu okulun programının günahlarla yüklü olduğu gerekçesiyle bazı çevreler buna şiddetle karşı çıkmıştı. Hemen ardından Cemiyet-i İslamiye kuruldu. Modern eğitim sistemi olan Usul-i Cedid mekteplerinde okutulan Tarih, Coğrafya dersleri güya haram imiş; okulda resim var, talebeler elleriyle selam veriyorlar diye halk tepki gösteriyordu.⁵⁴

Habibzade sözlerine şöyle devam ediyor:

“Usul-u Ceditçiler, birkaç ay evvel gericiler tarafından odunlarla, bıçaklarla halk tarafından kovalandı. Mektep bozuldu, birkaç öğrenci kaldı. Gayretlerimizle şakirt sayısı yükseldi. Bu defa da bize destek veren eşraftan milyoner Bahaeddin Bey, gericiler tarafından isyan hazırlığı yapıyor diye Çin hükümetine ihbar edildiyse de asılsız olduğu hükümet tarafından anlaşıldı ve bize 6 maddelik bir imtiyaz verildi. Her şeye rağmen “Cemiyet-i İslamiye” nin kapısına, gericilerin iğvaatı ile ve hükümetin de emriyle kilit vuruldu.”⁵⁵

Eğitimde modern metod olan *Usul-u Cedid*'e karşı çıkan muhaliflerin başını Musa Ahund ve Ömer Bey çekiyordu. Bunlara göre; mekteplerde Osmanlı Türkçesi olmamalı, tahsil tamamen Arapça ve dinî olmalı, Sarık ve cübbeler ve hüsn-ü hat Kaşgarca olmalı, ama İstanbul hat kaidesi olmamalı. Millî ve vatanî şiirler yazılıp okunmamalı, selam, başa götürülerek değil, *Es-selamün aleyküm* diye yüksek sesle verilmeli, tarih ve coğrafya dersleri okutulmamalı... idi.⁵⁶

Habibzade, Kaşgar Türklerinin dâhilî ihtilaflarını şu şekilde anlatır:

“Abdülkerim adlı şahsın evinde duvarda asılı bir Osmanlı arması vardı. Şahsî düşmanları, yine eşraftan Türkler, onu, içinde Türk isimlerinin yazılı olduğu ve Doğu Türkistan'ı Çin'den koparmak için yeminli kişiler olduğu iddiasıyla onu polise şikâyet ettiler. Bu adam sorgulandı. Evi basıldı. Fakat arma bulunamadı. Kendisi de zindana girdi. Kadı Gilan'ın torunudur. Dedesi Kadı Gilan, Çinliler Kaşgar'ı işgal ettiklerinde kendisinin inşa ettiği İydgah Cami-i

⁵³ Habibzade Ahmed Kemal, **Çin-Türkistan Hatıraları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47.

⁵⁴ Habibzade, **a.g.e.**, s. 55-59.

⁵⁵ Habibzade, **a.g.e.**, s. 60-64.

⁵⁶ Habibzade, **a.g.e.**, s. 76.

Şerifini puthaneye çevirdiler. O da bir gün camiyi basıp putları kırdı ve Cuma'yı cemaatle eda edince Çinliler de onu yakalayıp 400 değnek vurdu, torunu da 400 değnekle zindanı boyladı. Dedesi İstanbul'da yaşamıştı."⁵⁷

Habibzade'nin hatıraları bize Çin'deki Müslüman cemaat arasındaki çekişmeleri, Ceditçi- Kadimci eğitim taraftarları arasındaki uyuşmazlıkları, Çin'de Alman diplomasisinin etkisini gösterir. El başa götürülerek selam verme usulü gayri islâmî bir selamlaşma şekli olduğu düşünüldüğünden Çin kadimcileri tarafından reddedilmiş görünmektedir. Osmanlı ve diğer İslam memleketlerinde Göklere [ecrâm-ı ulviye: corps célestes] müdahale sayıldığından Coğrafya derslerine de karşı çıkmıştır.

Büyük harbin başlamasıyla birlikte İstanbul'da eğitim için bulunan Kaşgarlılar ve diğer Doğu Türkistanlılar geri dönerler.⁵⁸

Çin Müslümanlarının Türkiye'ye Bakış Açısı

Türk basınında Çin ile ilgili birtakım haberler yer almaktadır. *Tanin* gazetesinin bir haberine göre Çin Müslümanları İstanbul'da ilan edilen Cihad-ı Ekber'in ardından galeyana gelmişler ve Cihat için 11 milyon kuruş yardım toplamışlardır.⁵⁹ *Tanin* gazetesi, bir başka haberinde Çin'de milyonlarca Müslüman'ın varlığını, hepsinin Türkiye Müslümanları ile irtibat halinde olduğunu ve imkânların azlığına rağmen İstanbul'daki Hilâfet'e bağlı olduklarını zikrettikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

“Şimali Çin'de İngilizce intişar eden bir gazeteden okuduğumuza göre Çin Müslümanları Cihat haberlerini alır almaz hemen aralarında iane cem etmeğe başlamışlar ve ilk hamlede yarım milyon dolar toplamışlardır. Bu para İstanbul'a irsal edilmek üzere Waşington Sefaret-i Osmaniyesine gönderildiği gibi bir taraftan da iane cem'ine devam edilmektedir. Te'sir-i cihad ile Çin Müslümanları arasında hâsıl olan galeyan münasebetiyle Türkistan-ı Çini reis-ul uleması, Çin reis-i hükümeti Yuan Şi Kay [Youan Chi Kai] ile Kanun-u evvel esnasında uzun ve mühim bir mülakat icra etmiştir.”⁶⁰

⁵⁷ Habibzade, **a.g.e.**, s. 76.

⁵⁸ Habibzade, **a.g.e.**, 1996, s. 67.

⁵⁹ “İran, Afgan ve Türkistan haberleri”, **Tanin**, no: 2487, 18 TS 1915, s. 2.

⁶⁰ “Çin Müslümanları ve cihat”, **Tanin**, no: 2195, 30 KS 1915, s. 1/4.; Müslümanlar Çin'de muhtelif guruplar halindeydi ve en ehemmiyetlisi Sing Kiang: Çin Türkistanı=Doğu Türkistan gurubu olup nüfusları, Massignon'un 1955'te neşrettiği **Annuaire du Monde Musulman**'a göre [İslam Âlemi Salnamesi] 10 milyonu. 1950'de çıkan **China Handbook**'a göre 50 milyon idi. Haydar Bammat'a göre İslamiyet Çin'e 690'dan itibaren İpek yoluyla giren Müslüman Araplar sayesinde girmiştir. Yukarıda da kısaca değinildiği

Ancak Çin'de durum *Tanin*'in heyecanla bildirdiği gibi miydi? Bir oryantalizm neşriyatı olan *Revue du Monde Musulman*'a göre Çin Müslümanları bilhassa Sin-Kiang, Kan-sou, Chàn-si ve Yun-nan eyaletlerinde yoğunurlar ve Çin Müslümanları İstanbul sultanına karşı mutlak bir tarafsızlık içindedirler.⁶¹ *Tanin*'deki bu haberler 28 Décembre 1915 tarihli *Nouveau Moniteur de Canton* adlı Çin gazetesi tarafından yalanlanmaktadır. Bu gazetenin "Les Musulmans Chinois et la Guerre: Çin Müslümanları ve Harp" başlıklı yazısında şunları anlatır:

"Pekin merkezî hükümeti, Sin-Kiang [Çin Türkistanı],⁶² Kan-su ve Chàn-si eyaletlerinin yüksek otoritelerinden, bu üç eyalette bulunan Müslümanların faaliyet ve vaziyetleri hakkında malumat talebinde bulunmuştur. Eyalet valileri de bir telgrafla şu cevabı vermişlerdir: Japon gazetelerinin Çin Müslümanlarının Türk hükümetine harp masrafları için 500.000 dolar gönderdikleri haberinin gerçeklerle alakası yoktur. Kaldı ki, Çin müslümanlarının ekseriyeti, Türkiye'nin Avrupa harbine dahil olduğundan haberdar bile değildir. Halen, Çin müslümanları, Türkiye Müslümanları ile hiçbir surette münasebet halinde değildirler ve tarafların birbirleriyle de münasebetleri yoktur. Hal böyle olunca da Çin hükümeti, Japon matbuatını resmen tekzip etti."⁶³

Öte yandan Çin hükümeti tarafından Dunganlar/Döngenler (Çin ırkından Müslümanlar) da tarassut altında tutulmuşlar ve Halife-Sultan'a olan ilgilerini araştırmışlardır. İngiliz otoritelerinin Çinli otorite Chu Taoyin ile yapılan görüşmelere dayanarak hazırladıkları raporda Dunganların bir Osmanlı cihadına dair endişe verici bir tavırlarının görülmediği ve Kaşgar'da Uygur Müslümanlarının, Türk sempatisine rağmen Osmanlı cihadına dâhil olabilecek kuvvette olmadıkları belirtiliyordu. Raporda buna misal olarak yukarıda zikredilen ve ancak Doğu Türkistan'da bulunan Habibzade Ahmed Kemal [İlku] ve Selim Sami'nin [Kuşçubaşı] sınır dışı edilmelerini gösteriliyordu. Chu Taoyin, İstanbul'daki panturanist bir teşkilatın

gibi, Müslümanlar çoğu kez, 1870'te Yakub Han örneğinde olduğu gibi birtakım isyanlar çıkarmışlardır. Çin'de Müslüman gazeteler süratle çıktı. 1917'de ancak 3 gazete mevcutken 1938'de bu miktar 86'ya çıkacaktır. 1938'de Çin hükümetinin aldığı bir kararla bütün Çin üniversitelerinde Arapça ve Farsça mecburi dil haline geldi. Haydar Bammat, **İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963, s. 457-58. Bammat, Kuzey Kafkasya Cumhuriyetinin eski Hariciye vekilidir. SSCB tarafından işgal edilince Fransa'ya iltica etti.

⁶¹ A. V., "En Chine-Attitude des Musulmans Chinois à l'égard de la Turquie", **RMM**, t. XXX, 1915, s. 403.

⁶² Doğu Türkistan

⁶³ Yusuf Aydın, **a.g.e.**, s. 131-132. Yang-tch'eng Sin-Pao'nun Çince'den Fransızca'ya tercümesinden.

mevcudiyetinden haberdar olduğunu ve bu sebeple Urumçi'deki Türklerin toplanarak sınırdışı edildiklerini söyler.⁶⁴

Almanya'nın 9 Ocak 1917'de başlattığı *amansız denizaltı* savaşları sırasında 17 Şubat'ta *Athos* gemisi batmış ve bu gemideki 800 Çinli gark olmuştu. Çin'de büyük bir infial yaratan bu hadiseden sonra Çin hükümeti, Alman hükümetine çok sert bir nota verdi. 4 Mart'ta Çin hükümeti oy birliğiyle Almanya ile münasebetlerini kesme kararı aldı. Tam da bu sırada enteresan bir hadise cereyan etti: 1913 isyanı lideri ve sabık devlet başkanı Sun Yat Sen, İngiltere başbakanı Lloyd George'a yazdığı mektupta, Çin'in zayıf bir devlet olduğunu, Çin'in Müslümanların dostu olan Almanya'nın düşmanı olan devletlerle ittifak etmesi ve Almanya'ya harp ilan etmesi halinde Çin müslümanlarının isyan edeceğini söylüyor ve Osmanlı Sultanı ile münasebetleri kesmeye cesaret edemediklerini ve Çin'in tarafsız kalmasına destek vermesini istiyordu. Sun Yat Sen, aynı mealde bir mektubu Çin kabine üyelerine de yazdıysa da dinleyen olmadı. Almanya ile diplomatik münasebetler kesilmesi kararı alındı.⁶⁵ Burada enteresan olan, Sun Yat Sen'in Osmanlı Halife-Sultanının Çin Müslümanları üzerindeki nüfuzunu açıkça belirtmesidir. Ancak Halife-Sultanın Çin Müslümanları üzerindeki bir hiç mesabesinde olup Doğu Türkistan Müslümanları üzerinde son derece zayıf bir nüfuzu vardı ve vuku bulan cihat faaliyetleri münferid hadiselerden ibaret idi.

Çin hükümetinin Japon hükümetine verdiği söz konusu tekzip, Çin ırkından olan Müslüman Dunganlara da aittir. Habibzade'nin hatıraları ise Doğu Türkistan Müslüman Türklerine mutedair olup burada birtakım cihat faaliyetlerinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Habibzade, Çin hükümetinin Osmanlı cihadına olan hassasiyetini şu şekilde belirtir:

“Şemseddin Damla hz.leri de ihbar edilenlerdendi. Polisin ilk suali: İstanbul'da okumuşsun ve burada (Kaşgar) İstanbullu Habibzade Ahmed Kemal ile temasın olmuş. Muhbirler onu pek fena anlatmışlar. “Osmanlı Hükümetinin ilan ettiği Cihad-ı Ekber'e Kaşgar Türklerinin de katılması” yönünde jurnal etmişler. “Malen ve bedenene Türk hükümetine yardımın işbu cihad ilanı dolayısıyla farz-ı ayn olduğuna fetva vermişsin” diye polis suçlamış.”⁶⁶

⁶⁴ Dündar, **a.g.e.**, s. 104-105.

⁶⁵ J. S., “Lettre de Chine-la rupture de la Chine avec l'Allemagne”, **La Croix**, no: 10490, 17 Mai 1917, s. 5. (Şanghay, 20 Mart 1917 tarihli mektup.). 17 Ağustos 1917'de Çin, Almanya ve Avusturya'ya harp ilan edecektir. “La Chine en geurre avec l'Allemagne et l'Autriche”, **L'Action Française**, 17 Août 1917, s. 3.

⁶⁶ Habibzade, **a.g.e.**, s. 77.; *Malen ve Bedenen*'den kasıt Tevbe suresinin 9/41 numaralı ayetidir. Manası: (Ey Mü'minler!) Gerek hafif ve gerek ağırlıklı olarak [savaşa] çıkın, malen ve

Habibzade, mahkemede cereyan eden bir muhakemeyi de şu sözlerle anlatır:

“Damal hz.leri hâkimin önünde diz çöktü. Başı açıktı. (Çin mahkemelerinde ağır suçlular başı açık yargılanır) bana da diz çök dediler. Ben ise; “Ancak Allah huzurunda diz çökerim” dedim. Bana “Sen memlekette ihtilal çıkarıyorsun. Hâlbuki burada ikamet hakkın yok. Halkı böldün. Bizim Türkiye ile siyasi münasebetlerimiz yok. Kaşgar’da duramazsın” dediler. Ben de: “Bunlar mesnetsizdir. Ayrıca Türk-Çin siyasi münasebetleri yoktur ama Çin toprağındaki Türk tebaanın hamisi Almanya’dır. O da Türkiye’nin müttefikidir. Sizin de Almanya ile münasebetiniz vardır. Öyleyse muhafaza altındayım” dedim. Tabii ki dinleyen olmadı. Hapsi boyladık. Ancak daha sonra Alman sefirinin aracılığıyla kurtulduk.”⁶⁷

Habibzade’nin hatıralarından da anladığımız gibi Çin hükümeti Müslümanların faaliyetlerine karşı hassastır. Habibzade, Kaşgar’da Cihad-ı Mukaddes’e katılmanın *farz-ı ayn* olduğu ve her Müslümanın buna mutlaka dâhil olması gerektiği hakkında propaganda yaptığına dair şikâyetlere maruz kalır. Yukarıdaki iane toplama haberleri de Habibzade’nin hatıralarında söz konusu olmuştur:

“Benim Cihâd-ı Mukaddes’e iştirak için Bahaeddin Bey adlı Türk milyonerinin maddi yardımında bulunduğu ve Reis-ül Kudat Hacı İslam’ın da bunu bir fetva ile tasdik ettiğini hükümete bir istida ile şikâyet etmişlerdi. Böylece isyan çıkaracaktık ve ben bunu tahrik ediyordum. Bu arıza Pekin’deki Reis-i Cumhur’a ve Altışehir umum valisine verildi. Bunu Ömer tertip etmişti. Hâlbuki iftiraydı. Bu yüzden de Kaşgar’dan sürüldüm.”⁶⁸

---

bedenen cihat edin, eğer bilerseniz bu sizin için çok hayırlıdır. Hasan Basri Çantay, **Kur’an-ı Hâkim ve Meal-i Kerim**, C. 1, 11 B., İstanbul, 1980, s. 281. Bizans’a karşı yapılan Tebük gazvesi münasebetiyle nazil olmuştur. Bu husus Osmanlı cihad-ı ekber fetvasının birinci sorusunda cevap olarak işlenmiştir. “Fetouas Excellentes”, **SHAT**, 7 N 2144; “Le sultan proclame la guerre sainte”, **L’Humanité**, no: 2869, 20 Novembre 1914, s. 2/3.

⁶⁷ Habibzade, **a.g.e.**, s. 81-83, 90. Alman sefirinin tavassutuyla kurtulduk bahsinden kasıt şudur: Kaçakçılar ve misyoner faaliyetlerinin ardından, 19. yy.daki Afyon Savaşları’nı müteakip İngiltere, Fransa ve ABD, 1844-1846 yılları arasında Çin’de birtakım imtiyazlar kazanmışlar, akabinde de Tien-Tsin antlaşmasıyla İngiliz ve Fransız diplomatlarına birtakım *exteritorial* : *Haric ez memleket* imtiyazlar tanınmıştı. Julien Despréaux, “La Chine”, **L’Europe Nouvelle**, no: 30, 3 Août 1918, s. 1407. Almanların da Çin’e dâhil olmasıyla aynı imtiyazlardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu hususta bkz. J. S., “Lettre de Chine”, **La Croix**, no: 10174, 7 mai 1916, s. 3/1.

⁶⁸ Habibzade, **a.g.e.**, s. 165-66.

Alman Propagandası ve Doğu Türkistan

Sanayi ihtilalini tamamlayan Almanya, Uzakdoğu'da Çin'i sömürmekte olan İngiltere, ABD, Rusya ve Japonya için mühim bir rakip olmuş ve kayda değer yatırımlar yapmıştı. Almanların Çin politikası, bütün Asya'yı ilgilendiriyordu ve hatta şu endişe de vardı : Almanlar, Chan-tong'dan Kansu'ya ilerleyeceklerdi; burası yoğun bir müslüman nüfusu barındırıyordu. Bu sıralarda Almanya'nın İslam dünyasında da hayli nüfûzu vardı ve Kansu'dan Chan-tong'a kadar olan Alman nüfûz mesahası, Çin Türkistanı'na kadar uzatılacak ve buradan da Orta Asya'ya bağlanılacaktı. Almanya Çin'in tamamında diğer emperyalist devletlerin hepsinden ilerdeydi.⁶⁹ Almanlar ayrıca gerçekleştirdikleri muazzam demiryolları ile Uzakdoğu'yu Orta Asya'ya bağlamışlardı. Bu rakipleri olan diğer devletler için korkutucu bir gelişmeydi. Almanların hedefi, buradaki Müslümanları nüfûzları altına almaktı. Nitekim büyük harp patladığında Almanlar bu demiryollarını askerî maksatlarla kullanacaklar, Japon ordusu da bu demiryolunu işgal edecektir.⁷⁰

Almanya, Fransız Hindistanı (Indochine) Müslümanlarını, Malakka (Cava, Borneo, Sumatra), Siyam (Tayland) ve Çin Müslümanlarını davasına kazandırmaya çalışıyordu. Zaten Almanya, İslami karakterli Malakka, Cava ve Felemenk Hindistanı (Endonezya) isyanlarını hep desteklemişti. Bunun için Almanya metodik ve tükenmez bir enerji ile harbin başından beri propaganda ile uğraşıyordu. Onun İslam politikası, Sarı ırk veya Siyah ırk politikası hep aynı olmuştu.⁷¹

Bu maksatla Von Oppenheim başkanlığındaki Tercüme Bürosu'nun yayınlarını dağıtmak üzere bir postahane kuruldu. Her taraftaki müslümanlara dağıtılan çeşitli dillerdeki propaganda broşürleri için zaman ve para masrafları büyük yekun tuttu. 1916 senesi ortalarında, gayri resmi rakamlara göre Çin dahil olmak üzere 72 bölgeye gönderildi.⁷²

Büyük harp başladığında, Almanlar, Çin'de *Peking Gazette* isimli bir propaganda gazetesi ile propaganda faaliyetlerine hız veriyorlardı.⁷³ Almanların, Fez'den Java'ya, Kazan'dan Darfur'a, her tarafa gönderdikleri

⁶⁹ Marcel Granet et Henri Bonnet, "Les Problèmes du Pacifique", **Un Siècle et Demie d'Histoire**, t. III, Editorial Argenton, Société Anonyme d'édition, Strasbourg, 1931, s. 621-624.

⁷⁰ J. M. Vidou, "Le Japon et la Question Chinoise", **L'Europe Nouvelle**, no: 26, 28 Juin 1919, s. 1217.

⁷¹ "La Propagande Allemande", **L'Asie Française**, no: 169, Avril-Juin 1917, s. 76 vd.

⁷² Landau, **Pan-İslam Politikaları**, s. 133.

⁷³ J. S., "Lettre de Chine", **La Croix**, no: 10376, 4 Janvier 1917, s. 5/1.

binlerce ve binlerce broşür söz konusuydu. Broşürler Arapça, Türkçe, Farsça, muhtelif on şark dili, Çince olarak yazılmış ve adeta İslam âlemini istila edecek yoğunlukta dağıtılmıştı. Broşürlerle Şark'ın antik dinî taassup ve nefretinin modern Alman nefretinin hizmetine kazanılması hedefleniyordu.⁷⁴

L'Asie Française tarafından teferruatıyla ele alınan Alman propaganda risalelerinin, bizi ilgilendiren kısmı aşağıdaki şekliyle tasnif ediliyordu: Bütün İslam âlemine yönelen propaganda broşürleri; Uzak-Doğuluları İslam'a ve Alman davasına kazanmak için Uzak-Doğululara hitap eden risaleler; Avrupa ve Asya Türklerine yönelik Osmanlı Türkçesi ile yazılmış risaleler; İran'a Farsça, Uzak Doğu Müslümanlarına ve Çinlilere hitaben Çince risaleler.⁷⁵

Almanların Çin Müslümanlarına yönelik Çince propaganda malzemelerinin tasnifi ve propaganda mevzuları aşağıdaki gibidir:

1-*Ngeou tcheou tchan yi ta che ki*: Avrupa savaşının temel olaylarının hikayesi ve Alman zaferleri.

2-*Che siu to tsan ma tchang louen kiun che chang tche isin hui*: Bir önceki broşürün devamı. Alman şansölyesinin savaş ve askerî meselelerle ilgili konuşması ve Alman zaferleri.

3-*To kouo king tsi yu tchan tcheng tche kouan hi*: Almanya'nın ileri iktisadî hayatı.

4-*Hie houo Pao*: Çin'de bulunan çok sayıda Alman firmaları.⁷⁶

Bu propaganda malzemeleri sandıklar içerisinde Hollanda üzerinden, balyalarla İspanyol bandıralı gemilerle Malaya devletleri, Filipinler ve Siyam'a gönderildi. Buralara gelen propaganda malzemeleri Çin ve Türkistan'a iletiliyordu.⁷⁷ 1915 senesinde Siyam'da (Bangkok'ta) Alman propaganda broşürleri ile dolu yüzlerce sandık müsadere edilmişti.⁷⁸

Harbin ortalarına doğru, İran'ın güneyinde birçok Alman ajan gurupları görülmüş ve bunlardan iki gurup ajan Afganistan'ın Güney-Doğu

⁷⁴ M.-Y. Bitar, "Le Califat et la Guerre", *Mercure de France*, 16.10.1916, s. 646. ; Bu hususta bkz. Edmond Doutté, "Les Alliés et l'İslam", *Le Matin*, no : 11802, 20 juin 1916, Baş Makale. ; Ayrıca bkz.: "Une ligue Panislamique à Constantinople", *Correspondance d'Orient*, 16 Novembre 1913, s. 465.

⁷⁵ Teferruat: Yusuf Aydın, *a.g.t.*, s. 153 vd.

⁷⁶ Geniş bilgi ve propaganda broşürleri listesinin tamamı için bkz. Aydın, *a.g.e.*, Ek: 13, s. 629.

⁷⁷ "La Propagande Allemande", *Asie Française*, no: 169, Avril-Juin 1917, s. 80.

⁷⁸ **SHAT**, 7 N 2104. Télégramme du résident Français à Bangkok, le 23 Décembre 1914.

sınırlarında tespit edilmişlerdi. Ajanlar, Alman imparatorunun Osmanlı cihadına katılmasını salık veren mektupla birlikte İran üzerinden Afganistan'a girmişler⁷⁹ ve İtilaf devletlerinde Afgan Şahı'nı Alman tarafına kazanmağa çalışıyorlardı. Bu da İtilaf devletlerinde mühim endişe kaynağı oluyordu ve Afgan Şahı'nın Osmanlı cihadına katılacağına dair endişeleri vardı ve Doğu Hindistan'dan çok Rusya'ya saldırmasından endişe ediliyordu.⁸⁰ Bu endişe Afgan Şahı'nın sünni olmasından kaynaklanıyordu. Bu sırada emirin düzensiz askerleri hariç, 80.000 düzenli askeri mevcuttu.⁸¹ Ancak netice öyle olmadı. Afgan uleması emire, Osmanlı cihadının dinî bir tarafının olmadığını ve bu harbe kesinlikle katılmaması görüşünü bildirmişlerdi. Emir Habibullah da, kesin bir tarafsızlık politikası güdüyordu.⁸² Az yukarıda bahsedilen Alman ajanlarının (Niedermeier ve iyi farsça bilen Hentig), Afgan emiri Habibullah'ı cihat davasına kazandırmak için yanlarında emiri etkilemek için Hindistan ihtilalcilerinden Raca Mahendra Pratap ve Bereketullah da vardı. Ancak Afgan emirinin cihada katılmak gibi bir niyeti hiç yoktu. Afgan emiri tarafından takriben 10 ay oyalandıktan sonra ajanlar, Kabil'de durmanın vakit israfı olduğunu anlamışlardı. Bu iki Alman 21 Mayıs 1916'da Kabil'den çıktılar. Niedermayer İran'a, Hentig de daha önceden diplomat olduğu Çin'e gitti. Hentig'in maksadı Çin üzerinden İngiliz ve Ruslara zarar vermektir. Doğu Türkistan'da propagandaya başladı. Yasa dışı yollardan silah satın aldı. Kaşgar'daki Rus ve İngiliz konsoloslukları durumdan haberdar oldular. Telaşla Çin hükümetinden Hentig'in tevkifini istediler. Kaşgar valisi Hentig'i ikaz ettiyse de fayda etmedi ve İngiliz konsolosluğuna saldırmak üzere vali tarafından tutuklandı, Pekin'e gönderildi, buradan da ABD ve İsveç üzerinden Almanya'ya döndü. Niedermeier de Eylül 1916'da Türkiye'ye geldi. Buradan da Almanya'ya "dön" emrini aldı. Bizzat Kayser tarafından bir kahraman gibi karşılandı.⁸³

Sonuç

Almanların tahrikiyle ilan edilen Cihad-ı Ekber'in Çin Müslümanları arasında etkisi hemen hiç mesabesindeyken Doğu Türkistan Müslümanları

⁷⁹ MAE, Vol. 1678, Guerre 1914-1918, Panislamisme. K. 102:6. Paris, le 10 Avril 1916. Questions Musulmans.

⁸⁰ MAE, Vol. 1678, Guerre 1914-1918, Panislamisme. K. 102:6. Paris, le 4 Avril 1916. Questions Musulmans. Habibullah Han, 1904'ten itibaren Şah unvanını kullanıyordu. Bunu 12 Aralık 1904'te İngilizlerle yaptığı antlaşmayla kabul ettirmişti. Mehmet Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 125.

⁸¹ SHAT, 7 N 2081. Paris, le 4 Avril 1916, Renseignements sur les Questions Musulmans.

⁸² Kalküta'da çıkan 7 Aralık 1914 tarihli **Habl oul Matin**'den [Hablül Metin] naklen RMM, 1915, Vol. XXX, s. 159.

⁸³ Hopkirk, a.g.e., s. 270-75. Hentig, 1984'te 97 yaşında öldü.

arasındaki yansımaları hayli zayıf oldu. II. Abdülhamid'in tatbik ettiği Panislamist (İttihad-ı İslam) politikasından hayli farklı bir politika izleyen İttihatçıların Panturanist ve Panislamist politikasıyla birlikte melez bir cihat ortaya çıktı. Berlin'de Wilhelm Strasse'de hazırlanan ve İstanbul'da ilan edilen ve *Made in Germany*⁸⁴ olan bu cihadın eski kudretini kaybetmiş Osmanlı Devleti'nin kendi içerisinde bile başarısız iken Çin'de ve Doğu Türkistan'da kitleleri tahrik kabiliyetinden mahrum olması tabii idi. Osmanlı hükümetinin tüm gayretlerine ve Alman propagandasına rağmen ilan edilen cihadın Çin ırkından olan Müslümanlar (Dunganlar/Döngenler) arasında bir etkisi olmadı, mühim bir kısmı da Osmanlı cihadından haberdar değildi. Doğu Türkistan Müslümanları arasında görülen münferit ve oldukça zayıf cihat faaliyetleri ora Müslümanlarını tahrik edebilecek seviyede olmadı. Almanya, casusları vasıtasıyla Afganistan üzerinden Doğu Türkistan'a sızmışlarsa da bir başarı elde edemediler.

Bundan sonra Doğu Türkistan'da bir takım isyanlar olacaktır. 1931'de başlayacak olan isyan halkın hazırlıksız oluşundan yayılamayacak ve sönecektir. 1933'te Turfan'da da bir isyan olacak ve bu da başarısız olacaktır. Bu isyan SSCB sınırlarına kadar yayılınca Çin-Rus işbirliğine yol açacaktır. 1933'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin anayasasınının 1. maddesi Şeriat esaslarına ve Kuran'ın talimatlarına dayanıyordu. 2. maddesine göre devlet başkanı Emir-ül müminin idi. 8. madde, Din ve Adalet bakanlığı kuruluşunu amirdi ve Adalet bakanlığı Şeyhülislam hükmündeydi.

Ancak bu sırada dikkati çeken husus, Çinli Müslümanlarla (Dunganlar/Döngenler) Doğu Türkistan Müslümanlarının birbirleriyle çarpışmalarıdır. 1931 tarihli Çin-SSCB antlaşması gereği Dunganlar, 1934'te Ruslarla birleşip Doğu Türkistan'ın Müslüman ordusunu bozguna uğrattı ve hükümet, Kaşgar'dan Yeni Hisar'a kaçtı. 12 Temmuz 1946 tarihli Doğu-Türkistan-Çin antlaşmasıyla Doğu Türkistan Çin'e bağlandı. 30 Eylül 1955'te Sing-Kiang Uygur Muhtar bölgesi ilan edildi.⁸⁵

Abdülhamid'in ikinci çocuğu ve ilk oğlu olan Mehmet Selim Efendi'nin (İstanbul 1870- Lübnan 1937) oğlu Abdülkerim Efendi (İstanbul 1906-Nev-York 1935'te intihar) İstanbul'da askeri tahsil görmüş bir Osmanlı subayı idi. Cumhuriyet'in ilanı üzerine hanedan tarihinde benzeri olmayan bir teşebbüse geçerek Doğu Türkistan'da müstakil bir Türk devleti kurmağa çalıştı. Muvaffakiyetsizliğe uğrayıp Amerika yoluyla dönerek New-York'ta

⁸⁴ Geniş bilgi: Snouck Hurgronje, **The Holy War "Made in Germany"**, New York-London, The Knickerbocker Press, 1915.

⁸⁵ Geniş bilgi: Hayit, **a.g.e.**, s. 307-366.

misafir bulunduğu otelde 3 Ağustos 1935'te intihar etti, zayıf bir ihtimalle suikasta uğradı.⁸⁶

Bundan sonra Doğu Türkistan Müslümanları, Rusya Türklerine nispeten çok daha zor şartlarda hayatlarını idame edeceklerdir. Bu hususta altından kalkılamayacak kadar haber mevcuttur; sadece bir haberle yetinelim:

“Kur'an-ı Kerim'i ve Riyâz-us Sâlihîn'i Uygur Türkçesine ilk çeviren Şeyh Muhammed Salih Hacım Çin'de şehit edildi. Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi altındaki Uygur Özerk Bölgesi'nin (Doğu Türkistan) ileri gelen ilahiyatçılardan ve tefsircilerinden olan Muhammed Salih Hacım uzun süredir Çin tarafından hapisanede tutuluyordu. Çin yönetimi tarafından hapiste tutulan âlim Muhammed Salih, 24 Ocak 2018 günü şehit edildi. Naaşı teslim edilen Salih'in, cenaze töreninde ağlayanların da tutuklandığı belirtildi.”⁸⁷

KAYNAKÇA

Arşivler

Ministère des Affaires Étrangères (MAE).

MAE. Vol. 896.

MAE. Vol. 1678.

Archives Historiques de L'armée de Terre (SHAT).

SHAT, 7 N 723.

SHAT, 7 N 2103.

SHAT, 7 N 2104.

SHAT. 7 N 2081.

SHAT, 7 N 2144.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. DH.MUİ. Dosya no: 93, Gömlek no: 43, 06 Ca 1338.

BOA. Maliye: 72767.

⁸⁶ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Abdülhamid**, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1960, s. 240.

⁸⁷ **Timeturk**, 29.01.2018.

BOA. BEO. DOSYA NO: 971, Gömlek no: 72767, 29 M 1315.

Telif Eserler

- Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- Alptekin, İsa Yusuf, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. B., İstanbul, 1992.
- Arif Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa**, Arba Yayınlar, İstanbul, 1997.
- Bammat, Haydar, **İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963.
- Banarlı, Nihat Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Yay. Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., 1. Baskı, Ankara, 2004.
- Bernard, P., F. Redan, **Histoire de la France**, Paris, 1945.
- Cahun, Léon, **Introduction à l'Histoire de l'Asie Central, du Commencement à 1405**, Paris, 1896.
- Çantay, Hasan Basri, **Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim**, C. 1., 11. Baskı, İstanbul, 1980.
- Dündar, Ali Merthan, **Panislamizmden Büyük Asyacılığa**, Ötüken Yay., İstanbul, 2006.
- Eraslan, Cezmi, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992.
- Habibzade Ahmed Kemal, **Çin-Türkistan Hatıraları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972.
- Hayit, Baymirza, **Türkistan: Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, Çev. Abdulkadir Sadak, Y.Y., 1975.
- Hopkirk, Peter, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1995.
- Hurgronje, Snouck, **The Holy War "Made in Germany"**, New York-London, The Knickerbocker Press, 1915.
- Hülagü, Metin, **Pan-islamist Faaliyetler**, Boğaziçi Yayınları, Bayrak Matbaası, İstanbul, 1994.
- Ilgar, İhsan, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.

- Köroğlu, Erol, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, TTK, Yay., 2. B., Ankara, 1987.
- Kuşçubaşı, Eşref, **Hayber’de Türk Cengi: Teşkiât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey’in Hayber Anıları**, Yay. Haz. Philip H. Stoddard-H. Basri Danışman Arba yayınları, İstanbul, 1997.
- Landau, Jacob M., **Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme**, Çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- _____, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lévy, Roger, **La Révolte de l’Asie**, Paris, P.U.F., Paris, Que Sais-Je?, 1965.
- Mardin, Şerif, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981.
- Özcan, Azmi, **Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sadi, **Gülistan**, (Çev. Kilisli Rifat), Ahmet Halid Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1956.
- Saray, Mehmet, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Saray, Mehmet, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Sırma, İhsan Süreyya, **Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, 1985.
- _____, **Çin Müslümanları ve Çin’e Seyahat**, İstanbul, 2008.
- Soo Lee, Hee, **İslam-Türk Kültürünün Uzak-Doğu’ya Yayılması**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988.
- Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, İstanbul, 1974.
- Stoddard, Philip H., **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. Tansel Demirel, 3. Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 2003.
- Türklük Mücahidi İsa Yusuf**, (Haz.lar: Altan Deliorman, Abdülkadir Donuk, İsa Kocakaplan), İstanbul, 1991.

Makaleler

- A.V., “*En Chine-Attitude des Musulmans chinois à l’égard de la Turquie*”, **Revue du Monde Musulman**, t. XXX, 1915.
- Aydın, Yusuf, “1. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C.16, Sayı: 32, 2020.

- Aydın, Yusuf, “*I. Dünya Savaşında Hindistan’da Türk-Alman Faaliyetleri*”, **Yeni Türkiye**, sayı: 83, Ankara, 2016.
- Bekin, Ahmet Rıza, “*Yakup Bey Zamanında Doğu Türkistan’ın Dış İlişkileri*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C.II. Sayı: 1. Ankara, 197.
- _____, “*Yakup Bey’in Doğu Türkistan’ı Egemenliği Altına Alması*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, c. II. Sayı: 2. Ankara, 1971;
- _____, “*Yakup Bey’den Önce Doğu Türkistan’daki Ayaklanmalar*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4. Ankara, 1981.
- _____, “*Sultan Abdülhamid’e Sunulan Doğu Türkistan ile İlgili Bir Rapor*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4, Ankara, 1983.
- Bitar, M.-Y., “*Le Califat et la Guerre*”, **Mercure de France**, 16.10.1916.
- Blanc, Edouard, “*Notes de Voyage en Asie Centrale, le Turkestan Russe*”, **Revue des Deux Mondes**, t. CXXVII, 1895.
- Dietz, Jean, “*Le Pantouranisme et l’Histoire*”, **L’Asie Française**, no: 174, Octobre 1918-Janvier 1919.
- Gönder, Çağatay, “*Kaşgar Emirliğinin Türkiye’ye Tabiiyeti*”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl : 2016/2, Cilt : 15, Sayı : 30.
- Hee-Soo, Lee, Cemil, “*Çin*”, **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993.
- Hitchins, Keith, “*Kaşgar*”, **DİA**, C. 25, Ankara, 2002.
- Despreaux, Julien, “*La Chine*”, **L’Europe Nouvelle**, no: 30, 3 Août 1918.
- Doutté, Edmond, “*Les Alliés et l’Islam*”, **Le Matin**, no : 11802, 20 Juin 1916, Baş Makale.
- Granet, Marcel et Henri Bonnet, “*Les Problèmes du Pacifique*”, **Un Siècle et Demie d’Histoire**, t. III, Editorial Argenter, Société Anonyme d’édition, Strasbourg, 1931.
- “*İmtiyazat*”, **Encyclopédie de l’Islam**, t. III, Pays-Bas, 1971.
- J. S., “*Lettre de Chine*”, **La Croix**, no: 10174, 7 Mai 1916.
- J. S., “*Lettre de Chine*”, **La Croix**, no: 10376, 4 Janvier 1917.
- J. S., “*Lettre de Chine-la rupture de la Chine avec l’Allemagne*”, **La Croix**, no: 10490, 17 Mai 1917.
- Kara, Mustafa, “*Yakub Han Kaşgarî*”, **DİA**, C. 43, İstanbul, 2013.
- “*Kaşgar*”, **Türk Ansiklopedisi**, C. 21, Ankara, 1974.
- Ömer Seyfeddin, “*Kaşgar*”, **Tanin**, no: 2401, 24 Ağustos 1915.

Pinon, René, « *La liquidation de l'Empire Ottoman* », **Revue des Deux Mondes**, t. LIII, 1919.

Sırma, İhsan Süreyya, “*Pekin Hamidiye Üniversitesi*”, **İslami İlimler Fakültesi Tayyib Okıç Armağanı**, Ankara, 1978.

Vidou, J. M., “*Le Japon et la Question Chinoise*”, **L'Europe Nouvelle**, no: 26, 28 Juin 1919.

Yücel Yiğit, “*The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I*”, **Middle East Critique**, Vol. 23, 2014, s. 157-174;

Yücel Yiğit, “*Teşkilat-ı Mahsusa'nın Anatomisi*”, **Güvenlik Çalışmaları Dergisi**, C. 17, S. 1, Ankara, 2015, s. 69-89.

Sürelî Yayınlar

L'Action Française

L'Asie Française

Correspondance d'Orient

La Croix

L'Europe Nouvelle

L'Humanité

Le Matin

Mercure de France

Revue des Deux Mondes

Revue du Monde Musulman

Tanin

Tezler

Aydın, Yusuf, **Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta Doğu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Danışman: Prof. Dr. Hakan Uzun, Ankara, 2015.

İnternet Kaynakları

Timeturk, 29.01.2018.